

коштів від прибуткового податку складав 31950 тис. крб., а від податку з обороту – 8419000 тис. крб. [7, арк. 27]. Навіть в Державному бюджеті УРСР на 1959 рік доходи від сільського та лісового господарства разом сягали лише 1511519 тис. крб. [8, арк. 3]. Справа у тому, що прибутковий податок сплачувався за залишковим принципом. Першочерговим було питання виконання колгоспами хлібозаготівельних планів. Вони невпинно зростали, перетворившись на не підйомний тягар. У посушливому 1946 році колгоспи України взагалі спромоглися поставити державі лише 60% запланованої сільгосппродукції. На республіканській радіонаradі керівників обласних фінансових відділів 19 серпня 1948 року очільник Запорізького обласного фінвідділу звітував про виконання плану хлібозаготівлі на 84%. І лише після його виконання планувалось зосередити зусилля на стягненні прибуткового податку з колгоспів та сільгосподатку з селян [9, арк. 3]. В цілому, у четвертій п'ятирічці УРСР щорічно продавала хліба державі на 18% менше ніж у 1940 році [10, с. 11]. Окрім того, значним фінансовим тягарем для колгоспів була оплата послуг державних МТС. Так у дохідній частині Державного бюджету УРСР на 1949 рік були заплановані надходження від послуг МТС у сумі 330500 тис. крб., а від прибуткового податку з кооперативних організацій, і колгоспів зокрема, лише 222359 тис. крб. [11, арк. 3]. За таких обставин, колгоспи були перетворені на постійних боржників, які не могли виконати свої податкові зобов'язання у повному обсязі.

Отже, надходження до бюджету від оподаткування колгоспів УРСР прибутковим податком у 1945–1953 рр. були незначні та другорядні. Головними для радянської держави залишались неподаткові доходи: від хлібозаготівельних планів, оплати колгоспами послуг МТС, зниження собівартості сільгосппродукції за рахунок малої заробітної плати колгоспників, створенням «ножиць» між низькими закупівельними та високими продажними цінами сільгосптоварів.

Список використаних джерел

1. История Украинской ССР в десяти томах. За ред. Ю. Ю. Кондуфора. – Т.9. – К.: «Наукова думка», 1985. – 582 с.
2. Коваль М. В. УРСР в період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955) // Український історичний журнал. – 1990.
3. Кучерявенко М. П. Курс податкового права. У 6 т. Т.1. Генезис податкового регулювання. У 2 ч. Ч.2. / М. П. Кучерявенко. – Х.: Легас, 2002. – 791 с.
4. Справочник налоговой работы. Под редакцией Д. В. Бурмистрова. – М.: Госфиниздат, 1954. – 235 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.Р–30. – Оп.19. – Спр.41. – 137 арк.
6. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р–3666. – Оп.2 – Спр.1128. – 190 арк.
7. ЦДАВОВУ. – Ф.Р–30. – Оп.19. – Спр.96. – 119 арк.
8. Там само. – Оп.19. – Спр.162. – 157 арк.
9. Там само. – Оп.17. – Спр.127. – 23 арк.
10. Талан С. П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951–1958 рр.). – К.: Наукова думка, 1966. – 159 с.
11. ЦДАВОВУ. – Ф.Р–30. – Оп.19. – Спр.137. – 59 арк.

References

1. Istorija Ukrainkoj SSR v desjati tomah. Za red. Ju. Ju. Kondufora. – Т.9. – К.: «Наукова думка», 1985. – 582 с.

2. Koval' M. V. URSR v period vidbudovy i rozvytku narodnogo gosudarstva (1945–1955) // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1990.
3. Kucherjavenko M. P. Kurs podatkovogo prava. U 6 t. T.1. Genenezis podatkovogo reguljuvannja. U 2 ch. Ch.2. / M. P. Kucherjavenko. – H.: Legas, 2002. – 791 s.
4. Spravochnik nalogovoj raboty. Pod redakciej D. V. Burmistrova. – M.: Gosfinizdat, 1954. – 235 s.
5. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny (dali – CDAVOVU). – F.R–30. – Op.19. – Spr.41. – 137 ark.
6. Derzhavnyj arhiv Vinnyc'koi' oblasti. – F.R–3666. – Op.2 – Spr.1128. – 190 ark.
7. CDAVOVU. – F.R–30. – Op.19. – Spr.96. – 119 ark.
8. Tam samo. – Op.19. – Spr.162. – 157 ark.
9. Tam samo. – Op.17. – Spr.127. – 23 ark.
10. Talan Je. P. Kolgospj Ukrai'ns'koi' RSR v period zavershennja budivnytva socializmu (1951–1958 rr.). – K.: Naukova dumka, 1966. – 159 s.
11. CDAVOVU. – F.R–30. – Op.19. – Spr.137. – 59 ark.

Kotyk Yu. V., candidate of history, senior lecturer, Vinnytsia National Agrarian University (Ukraine, Vinnitsa), yura.kotik.70@ukr.net

Features of taxation of collective farms in the USSR in 1945–1953

The purpose of the paper is to carry out a historical analysis of the taxation process of collective farms in the USSR in 1945–1953 as a factor in the successful financial policy of Soviet power.

In the process of research, general scientific methods were used: analysis and synthesis, induction and deduction, and a special method of historical research – analysis of archival documents. The paper analyzes the measures of the Soviet state regarding the restoration and establishment of collective farms in the Ukrainian SSR and the peculiarities of their taxation in 1945–1953.

Keywords: taxation, UkrSSR, state revenues, tax policy, collective farm, tax authorities, regional financial department, tax inspector, budget.

* * *

УДК 329.78:316.75:323.2(477)«1950/1970»

Каганов Ю. О.,

кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу аспірантури і докторантури, доцент кафедри новітньої історії України, Запорізький національний університет (Україна, Запоріжжя), znuhist@gmail.com

Інакомислення молоді в УРСР 1950–1970-х рр. як виклик «ідеологічній єдності» радянського суспільства

Аналізуються прояви нонконформізму у середовищі студентської молоді та учнів професійно-технічних закладів в радянській Україні у 50–70-ті рр. XX ст. До наукового обігу залучено спеціалізовані документи і доносення КДБ до ЦК Компартії України, матеріали контрольно-наглядних справ за оперативною діяльністю управлінь КДБ по лінії молоді і інтелігенції. Акцентовується увага на утопічності конструювання проєктів «нової радянської людини» та «морально-політичної єдності» радянського суспільства. На конкретних фактах спростовується бінарний підхід до аналізу радянського суспільства «лояльність владі – дисидентство». Інакомислення молоді визначається у широкому діапазоні і градаціях проявів – від неправильних смаків, поглядів і окремих висловлювань до створення організацій і об'єднань антирадянського спрямування.

Ключові слова: інакомислення, молоді, студентство, КДБ, ідеологія.

Стрижневими елементами ідеологічної матриці, що пронизувала усі сфери життя радянської системи, виступали гасла «морально-політичної єдності суспільства» і формування «нової радянської людини». Реалізація цих постулатів вимагала постійної боротьби за уніфікацію всього освітнього, медійного, культурного простору, вихолощення національних особливостей до рівня етнографічних елементів, запобігання різноманітним проявам «антирадянщини».

Молодіжне середовище завжди виступало найбільш чутливим і критичним до дійсності, гостро реагуючи на розбіжності між декларованими гаслами і реаліями сьогодення. Хоча здебільшого критичні міркування і вчинки молоді не стосувалися напряму державного ладу, однак вони засвідчували провал ідеї монолітної ідеологічної єдності в молодіжному середовищі, виступали опосередкованими маркерами часткової нелояльності владі, а відтак знаходились в центрі уваги партійних і радянських структур та органів держбезпеки.

У представленій статті аналізуються окремі прояви нонконформізму з боку студентської молоді та учнів професійно-технічних закладів в УРСР у добу «відлиги» та «застою» та визначається їх місце у формуванні і підтримці «ідейно-політичної єдності» радянського суспільства і конструюванні «радянської людини».

Джерельною базою дослідження слугують документи КДБ, які зберігаються у Галузевому державному архіві СБУ, зокрема спецповідомлення і донесення КДБ до ЦК Компартії України, матеріали контрольно-наглядових справ за оперативною діяльністю управлінь КДБ по лінії молоді і інтелігенції, а також документи ЦК Компартії України, що містяться у ЦДАГО України. Стаття є логічним продовженням нашої попередньої наукової розвідки, присвяченої «антирадянській» поведінці» школярів у 1960–70–ті рр. [11].

Спектр шкідливих «проявів» полягав у широкій палітрі – від неправильних смаків, поглядів і окремих висловлювань до створення організацій і об'єднань антирадянського спрямування.

Університетський дух вільнодумства, висока концентрація осіб з критичним мисленням як з боку викладачів, так і студентів перекреслювали утопічну ідею виховання, через систему вищої освіти, людей, безмежно відданих радянській владі.

Наведемо кілька прикладів, що демонструють розмаїття нонконформізму у студентському середовищі.

На початку 1960 року в студентському гуртожитку Української академії сільськогосподарських наук протягом двох тижнів демонструвалась виставка різних абстракціоністських творів, яку відвідували студенти. Серед них знайшлися і такі, що захоплювались цією виставкою, а творчість Серова, Айвазовського, Рєпіна «називали суздальською мазнею». Студентка Планова, оглянувши «картину», де на чорному фоні було зображено колесо, трикутник і ланцюг (що за думкою автора повинно означати сім'ю), вигукнула «О, это великолепно и страшно оригинально» і записала відгук: «О, милые, вы далеко пойдете» [14, арк. 276].

Вердикт секретаря ЦК КП України з ідеологічної роботи А. Д. Скаби недвозначно продовжував цю думку: «Дійсно, там, де осторонь цієї справи стоїть дирекція і партійна організація вузу, можуть зайти дуже далеко» [14, арк. 276].

Промовистою є довідка про стан ідейно-виховної роботи серед студентів Станіславського педагогічного інституту від 8 лютого 1957 р. Зокрема, заступник Міністра освіти УРСР Ф. Овчаренко доповідав в ЦК КП України, що «деякі комсомольці поверхово вивчали матеріали XX з'їзду КПРС, внаслідок чого в 1955–1956 навчальному році 14 комсомольців мали академічну заборгованість, а окремі студенти виявили нерозуміння політики нашої партії. Студентка 2 курсу історико-

філологічного факультету Раїса Снігар у розмові заявила: «Навіщо партія хвалиться успіхами, навіщо вихвалити партію. Чи не буде в цьому новий культ?». Вказувалось, що студентка Снігар не бере активної участі у громадському житті інституту і мотивує це тим, що активістів, мовляв, не люблять, бо активісти часто компрометують себе. Так, вона розповіла, що її батько–комуніст залишив сім'ю і вже другий рік нічим не допомагає. Інші студенти в розмові між собою часто називають країни народної демократії «друзями–демократами» і звинувачують їх у ряді труднощів, які є в нас, зокрема щодо постачання нашому населенню продуктів першої необхідності (цукру, олії та ін.)» [13, арк. 19].

Документ формує уявлення про спектр «відхилень» від образу «нормальності» радянського студента. Так, студентка 3 курсу історико-філологічного факультету Мінюк не хоче вступати до комсомолу, мотивуючи це тим, що нічого хорошого не бачить в комсомолі. Та ж Мінюк заявляє, що вона вірить у надприродні сили, вірить в бога. Студенти фізико-математичного факультету Василь Сухорєбрий (2 курс), Тарас Соловко (2 курс), Геннадій Лопан (2 курс) навіть не знають, коли проходитиме VI Всесвітній фестиваль молоді. Група студентів часто слухала передачі радіостанції «Вільна Європа». У розмові студенти заявляли, що вони знають про те, що радіостанція «Вільна Європа» передає цілковиту брехню, але їм цікаво послуухати, щоб знати, що вони про нас говорять» [13, арк. 19].

Під час республіканської наради з питань перебудови робот вузів у світлі вимог Закону про народну освіту у травні 1960 р. секретар ЦК ЛКСМУ Куцуєв наголошував: «Деяка частина студентів підпадає під вплив буржуазної ідеології, безмірно захоплюється «творінням» абстракціоністів та сюрреалістів, некритично оцінює образи книг Ремарка і других співців загубленого покоління і під їх впливом замикається у вузькому колі особистих інтересів. Індивідуалізм та скептицизм, моральна нестійкість цих людей часом приводить до політичного падіння, до повного розкладу особи» [14, арк. 283].

Для ілюстрації цього «падіння» використовувались, як правило, каяття студентів. Так, наприклад, звучить зізнання колишнього студента неназваного у документі столичного університету Некрутенка, який розповідав у листі про еволюцію свого падіння: «Мені дуже тяжко говорити про це. Але я зроблю це тому, що мені хочеться дихнути вільніше, відчути себе справжньою людиною... Це, якщо хочете, сповідь. Все почалося з того, що будучи на першому курсі, я зацікавився іноземною літературою... Я перестав бачити хороше навколо себе. По-моєму, хороше могло бути тільки там, на Заході, і я прагнув все більше і більше про життя і мистецтво Заходу. Дух нігілізму, що вселився в мою душу, заставив мене робити дурності і необдуманих вчинки, які зводились до заперечення всього хорошого в нашій дійсності... Я почав втрачати обличчя людини. Я став втрачати товариство, яке мене оточувало, я почав втрачати Батьківщину, яка мене виростила. Я став на шлях зради. Ось еволюція, яку я пройшов» [14, арк. 283]. Подібні зізнання зустрічаються з непоодинокую частотою у матеріалах архіву КДБ. Їх вирізняє схожість риторики, подібність заключних пасажів на кшталт:

«встав на шлях виправлення», «визнав провину», які є лише видаванням бажаного за дійсне і спотворює зміст допитів і пояснень «винуватців» подій.

Прояви студентського нонконформізму мали й виразно національно-культурне забарвлення. У травні 1968 р. КДБ УРСР повідомляв в ЦК Компартії України, що групою студентів Одеського державного університету на машинці редакції багатотиражної газети університету було виготовлено машинописним способом українською мовою журнал «Коло». Журнал видрукований на 21 аркуші і містив вірші Л. Костенко і М. Вінграновського. На шпальтах журналу містилося занепокоєння станом української культури і української мови: «Передова українська молодь не може помічати зникнення з історичної сцени (шляхом розчленування) української нації і культури. Знищується сама основа національної самосвідомості, в той час як три народи, які мають спільне походження, мають однакові права на існування» [1, арк. 11–12].

«Передова українська молодь клянеться у своїй рішучості виправдати надії своїх багаточисельних пращурів, які передали їй свої звичаї, свою пісню, свою радість і свою муку з рук в руки. Нас турбує зростання аполітичності особи, байдужість молодих людей до важливих проблем українського народу, мови та етнографії... Бюрократизація сучасної влади... жахлива тим, що вбиває віру народу у комуністичну правду, – йшлося у журналі [1, арк. 11].

Ініціатором випуску і редактором журналу став студент-заочник 2 курсу філологічного факультету Одеського державного університету Аксарін Євген Леонідович. У виданні журналу допомогу надавав Суховецький Микола Михайлович, студент 3 курсу українського відділення філологічного факультету Одеського державного університету.

Слід наголосити, що обидва студенти у майбутньому реалізувалися як визнані літератори і письменники, послідовні патріоти України.

Занепокоєння студентів національним питанням свідчило про прагнення молоді розібратися у невідповідності теорії і практики, пропагованих догм і реалій життя.

Як писав Євген Аксарін, «усі ми були протестанти – у широкому, глибинному сенсі, причаєні, не публічні протестанти. Після лекцій у нашій комірчині точилися палкі дискусії на sacramentalні теми: «Хто винен?» і «Що робити?» Десь посередині однієї з таких вечорових розмов Михайло (знаєцька, як мені видалося) запропонував створити підпільний рукописний альманах «Коло» (бо ж ми – коло однодумців).

Микола Суховецький згадує окремі аспекти цієї події: «Почалося ціле слідство. Почали їздити додому до Євгена Аксаріна у Миколаївську область, почали дізнаватися ще в когось. І, нарешті, зробили цілу справу. В обкомі комсомолу зазвучали доповіді: «В Одеськом університеті подняв голову молодий націоналізм». Треба сказати, що це все-таки була весна 1968 року, і всю цю справу, як не дивно, «спустили на гальмах». Пізніше керівник моєї дипломної роботи, відомий літературознавець, лауреат Шевченківської премії Василь Фашенко сказав, що якби це сталося на рік пізніше – витурили б з університету без будь-яких роздумів. Але це все було ще до введення радянських

танків до Чехословаччини. Тому постаралися все це діло якомога тихіше провести і зам'яти» [8].

Зі слів вдови Євгена Аксаріна Наталії Волкової, яка надала нам інтерв'ю, через неприємності з КДБ все-таки знайшли привід для відрахування Є. Аксаріна з філологічного факультету Одеського університету, а закінчував він заочно Львівський університет [10].

Фактор «Празької весни» тяжив над авторами журналу і надалі. Як розповідає М. Суховецький, «коли вже сталося вторгнення радянських військ до Чехословаччини, до моєї кімнати заходили якісь хлопці, зокрема, з юридичного факультету, підкидали анкети: «Мы, «Организация 21 августа 1968 года...» – це ж війська були введені 21 серпня 1968 року...» – считаем, что мы должны бороться» і т.д. Домогалися, щоб я розповів про свої наміри. Я відразу зрозумів, що це провокація, відмовився з ними говорити, викинув ту анкету. Потім до мене приходили, перекидали книжки на шафі – все це тривало аж до нового 1969 року. Нарешті ці люди, які належали до влади, вирішили, що на нас великих успіхів вони не здобудуть, поступово ця подія забувалася» [7].

В інтерв'ю Василю Овсієнку Микола Суховецький так визначає мотивацію своїх дій та їх значення: «Я думаю, наш альманах був таким начебто легким повівом вітру, ним одеська студентська молодь у 1968 році, не думаючи, сказала літеру «А» в своєму ідейному зростанні, що неможливо жити в такій сталінській чи постсталінській задусі. Ми захотіли якогось розвитку, ми повірили тим балачкам, які побутували в пресі в період «хрущовської відлиги». Але виявляється, що кардинально нічого не змінилося, імперія існувала, її захисники існували. І навіть такий легкий подув молоді революційної думки, такої ще невинної, страшно сколошматив охоронців тодішньої червоної імперії» [7].

Примітним є той факт, що органи держбезпеки фіксували прояви інакомислення студентів не тільки гуманітарних спеціальностей, які в силу специфіки змісту дисциплін містять потенціал для критичної оцінки дійсності. Так, КДБ УРСР 10 вересня 1965 р. повідомляло в ЦК КП України, що серед студентів фізичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка поширюється лист з приводу арешту органами КДБ ряду осіб за антирадянську діяльність. У тексті листа йшлося про арешти діячів науки, мистецтва, літератури, зокрема І. Светличного, М. Гориня, Б. Гориня, І. Гея та ін. щодо звинувачення у буржуазному націоналізмі. Студенти у листі висловлювались, до певної міри, риторично: «Нас дещо бентежить сама постановка питання, оскільки неясно, як після 48 років з часу встановлення радянської влади, у період переходу від соціалізму до комунізму в країні може виникати націоналізм і притому буржуазний. А ґрунт?». «В Києві у минулому і в цьому році були випадки, коли заборонялись вечори української поезії, розганялись диспути, затримувались особи, які були присутні на диспутах, через того ж «буржуазного націоналізму». Чи не змішуються тут два поняття – буржуазний націоналізм і пропаганда національної культури? Чи справді виправдані такі методи боротьби з проявами «буржуазного націоналізму»? [3, арк. 281].

За даними КДБ, протягом 1974–1978 рр. зафіксовано 2480 випадків поширення анонімних документів

ворожого змісту і 72 випадки псування засобів наочної агітації. Себе проявили як автори 1970 осіб, що поширювали 6727 примірників листівок, вчинено 510 надписів, спрямовано у різні інстанції 3345 анонімних листів [6, арк. 286].

У документах держбезпеки використовується синонімічне і водночас зведене воєдино найменування цих авторів, як «націоналістичних, сіоністських, церковно-сектантських та інших антирадянських елементів», а також «окремих політично незрілих осіб, які підбурюються зарубіжною антирадянською пропагандою».

Документи виконувались викривленим скорописом, друкованими літерами, шляхом наклеювання текстів, вирізаних з типографських видань, а також із залученням трафаретів і друкарсько-множувальної техніки.

За своєю спрямованістю виділялись такі види «анонімок»: погрози на адресу окремих керівників партії і уряду – 2%; погрози на адресу місцевого партійно-радянського активу – 13%; націоналістичного характеру – 15%, з них проявів українського буржуазного націоналізму – 12%, єврейського – 3%; антипартійного, провокаційного та іншого змісту – 70% [6, арк. 287].

Зміст анонімних документів здебільшого визначався як наклеп на внутрішню і зовнішню політику КПРС і радянського уряду, спроби ревізії марксистсько-ленінського вчення, русифікацію в Україні, наявність антисемітизму, негативні реагування на важливі політичні заходи, зокрема обговорення проектів і прийняття Конституції СРСР і УРСР, недоліки у постачанні продуктами харчування, підвищення цін на окремі товари.

Дані про встановлених авторів анонімних документів показує, що за соціальним походженням серед них переважають службовці, студенти, учні, пенсіонери (56%), особи без певних занять, ті, що відбувають покарання, психічно хворі (13,4%), робітники – 22,4%, колгоспники – 8,2% [6, арк. 289].

Примітно що у числі вказаних категорій осіб близько половини становила молодь у віці до 30 років. За освітою: з вищою – 15%, з середньою – 47%, з нижчою – 38%. Серед встановлених авторів 93 члени КПРС і 157 членів ВЛКСМ [6, арк. 289].

Окрема увага з боку КДБ приділялась учням професійно-технічних закладів. Об'єктами розробки органів держбезпеки ставали «націоналістичні, ревізійні та інші ідейно ворожі висловлювання, факти прослуховування і поширення антирадянських зарубіжних радіопередач, знищення і псування державних прапорів, портретів керівників нашої партії і держави, засобів наочної агітації, групові антигромадські прояви, незаконне зберігання і виготовлення вогнепальної зброї та інші негативні явища» [2, арк. 140].

За вказані прояви органами КДБ в 1979–1980 рр. було профілаковано 105 учнів профтехучилищ (в Запорізькій області – 14, Донецькій – 12, Дніпропетровській – 8, Ворошиловградській – 7, Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій – по 6, по інших областях республіки – 46 чол.), в т.ч. 21 – за висловлювання націоналістичного та ідейно ворожого характеру, 14 – за прослуховування і поширення зарубіжних антирадянських радіопередач, 3 – за спроби зради Батьківщини у формі втечі за кордон, 10 – за псування

державних прапорів і засобів наочної агітації, наруги над портретами видатних діячів радянської держави, 28 – за незаконне зберігання і виготовлення вогнепальної зброї [2, арк. 140].

Причини виникнення подібних явищ панівна ідеологія пояснювала акціями ідеологічних диверсій спецслужб противника, недостатньою роботою адміністрацій, інженерно-педагогічних робітників і громадських організацій профтехучилищ щодо ідейно-політичного виховання учнів, прищеплення їм високих патріотичних почуттів, класової свідомості і непримиренності до буржуазної ідеології.

Арифметично чітко називалась градація вищезазначених чинників: першість мала політична незрілість окремих осіб – 50,5%; 30,5% «ідейно шкідливих проявів» здійснювалась під впливом зарубіжних радіопередач; 16,2% – під впливом антирадянських, націоналістичних елементів і церковно-сектантських авторитетів; 2,8% – на ґрунті необлаштованості у побуті і неправомірних дій з боку посадових осіб [2, арк. 141].

У системі професійно-технічної освіти особливу недовіру викликали інженерно-педагогічні працівники, які приймалися на роботу в училища, «не маючи необхідних якостей, ідейної переконаності, які своєю поведінкою і вчинками компрометують звання радянського педагога-вихователя» [2, арк. 143]. Зокрема, йшлося про те, що викладачі військової підготовки «привчають молодь до розпиття горілчаних напоїв, з'являються на заняттях у нетверезому стані, влаштовують спільно з учнями колективні пиятики». Вважалося також, що пияцтву учнів сприяє також порушення розпорядження Ради Міністрів УРСР від 31 грудня 1968 р., яким тільки у виключних випадках дозволено видача грошей учням взамін сніданків і вечерь. Натомість у профтехучилищах республіки грошова компенсація учням за харчування мала систематичний характер [2, арк. 142].

Саме тому, за даними КДБ, в 1979–1980 рр. органами держбезпеки республіки було профілаковано 52 інженерно-педагогічних працівники профтехучилищ (вдвічі менше порівняно з учнями), з них: 10 – за прояви українського буржуазного націоналізму, 20 – за висловлювання ревізійністського і ідейно ворожого характеру, 11 – за прослуховування і поширення, в т.ч. й учнями, антирадянських зарубіжних радіопередач, 11 – за інші нездорові прояви [4, арк. 139–144].

Для органів держбезпеки і силових структур важливо було демонструвати зв'язок і залежність між рівнем ідейного виховання і здійсненням правопорушень. Така детермінація спрощувала пошук винних і дозволяла рапортувати про розкриття серйозних антидержавних злочинів. Так, КДБ повідомляло, що «внаслідок все ще слабкої політичної пропаганди тільки у першому півріччі 1980 р. 3253 учнів вчинили кримінальні діяння: 34 вбивства, 153 зґвалтування, 322 грабунки, 235 злісних хуліганських проявів, 618 крадіжок державного і особистого майна. В одинадцяти областях відзначалося зростання кримінальної злочинності, зокрема в Житомирській області – майже в три рази, Вінницькій – на 37,5%, Чернігівській – 34,8%, Донецькій – 27%, в м. Києві – 21,8%» [4, арк. 141].

Примітно, що у пошуку антирадянщини силовики вдавались до інспірування конфліктів, про що в ГДА СБУ знаходимо цікавий документ.

Так, 10 квітня 1974 р. КДБ УРСР спецповідомленням інформував ЦК Компартії України про «груповий хуліганський прояв молоді» у м. Нікополі. Підставами для кваліфікації події як групової було названо 36 виявлених учасників групи, у т.ч. 12 учнів, 17 чоловік робітничої молоді [5, арк. 263].

Фабула документа КДБ дивним чином не містить опису сутності хуліганських дій, однак вказує, що переважна більшість населення м. Нікополя висловлює обурення діями хуліганів та схвалює заходи боротьби з ними. Зокрема, наводяться слова мешканки міста П. А. Вишнякової: «У нас в Нікополі молодь «застрайкувала». Їм, бачите, мало свободи. Скажіть, не дурні? Їх треба вбити через одного, щоб дійшло до них. Сподіваюсь, наведуть порядок. Я тільки не розумію, якої ще свободи надо цій «молоді» [5, арк. 264].

Для з'ясування обставин справи автор статті взяв інтерв'ю у безпосереднього учасника подій Віктора Криливця, 1956 р.н. (на той час учень ПТУ №38 м. Нікополь), який разом з Олександром Бредихініним, 1954 р.н. (на той час учнем 4 курсу Нікопольського металургійного технікуму), отримали вогнепальні поранення під час придушення «хуліганських дій» [9].

За словами респондента, 7 квітня 1974 р. у міському будинку культури, під час танців, до одного з хлопців, який пив пиво і тримав в руках хвіст скумбрії, придбаної у буфеті, несподівано підійшли двоє міліціонерів, які без пояснення причин повалили його, порвали светр і здійснили спробу затримання. Молодий чоловік виявив спротив, йому підійшли на допомогу друзі, обурені безпідставністю нападу. У відповідь на це міліція, враховуючи близькість відділку, покликала підкріплення, у т.ч. пожежників. Почалась масова бійка між молоддю і силовиками, для придушення якої спрямували 4 взводи солдат з автоматами [9].

Парадоксальною, на перший погляд, є особлива увага до цього епізоду саме КДБ, адже маємо справу з типовим прикладом радянської міліцейської сваволі в умовах відсутності правової держави. Насправді, органи держбезпеки відчували шалений страх перед можливістю групового спротиву владі, адже цим епізодом молодь продемонструвала, що здатна гуртуватися і захищати свої права [12].

Для того, щоб «прив'язати» справу до КДБ і обґрунтувати загрози держбезпеці, у документі фіксуються випадки нібито провокаційних чуток про події у Нікополі у передачах «радіопорушників» та в приватних листах за межі області, в яких говориться, що «в Нікополі був переворот державний», «було повстання шпани», «пожежні машини змивали кров з тротуарів». На цій підставі зазначалось про посилення боротьби з витоками інформації за кордон по міжнародному телефонному зв'язку, телеграфу, внутрішньорадянському і міжнародному листуванню, а причинами явища було названо відсутність виховної роботи серед молоді у навчальних закладах.

За словами В. Криливця, у поведінці молоді не існувало жодної антирадянщини, жодних хуліганських дій, також неправдивими є свідчення КДБ про алкогольне сп'яніння одного з учнів технікуму, про що йдеться у документі. Незважаючи на це, в результаті закритого судового засідання, яке проходило у смт. Томаківка, молоді люди отримали від 3 до 4 років ув'язнення.

Самого В. Криливця врятував той факт, що постріл в нього здійснив військовий, і військова прокуратура вирішила закрити справу [9].

Здійснений точковий аналіз молодіжного інакомислення у 1950–70-ті рр. дозволяє екстраполювати на ці явища методологічні позиції Олексія Юрчак про непродуктивність бінарної моделі аналізу радянського суспільства другої половини ХХ ст., за якою поведінка людини може мати тільки два смисли – або підтримка системи, або спротив їй [15]. Такі інтерпретації хибують на спрощення, створюють ілюзію поділу суспільства на дві групи, тоді як «відтінки» поглядів, матриць світосприйняття, способів думання і вчинків громадян СРСР являють собою набагато яскравішу палітру.

Частина молоді щиро вірила в комуністичні ідеали і цінності, відтворювала і пропагувала їх.

Інша частина прагнула розібратись у причинах невідповідностей між декларованим і фактичним станом речей в економіці, зовнішній і внутрішній політиці, соціальній і культурній сферах. Демократизація суспільного життя, критика культу особи Сталіна, реабілітація в'язнів ГУЛАГу викликали зростання інтересу молоді до політичних процесів.

Третя група на підставі цього аналізу пропонувала шляхи реформування, однак у рамках існуючої політичної системи.

Четверта група виходила з радикальними ідеями суверенізації, повалення існуючого ладу, допускала силовий, збройний шлях досягнення мети.

Усі групи, за винятком останньої, у публічній сфері та офіційному дискурсі одягали, як правило, маски байдужості або лояльності режиму.

Як зазначає О. Юрчак, «нормальна» радянська людина не є ні активістом, ані дисидентом. Вона бере участь у формуванні й відтворенні офіційного ідеологічного дискурсу, але робить це в основному на рівні форми висловлювань, одночасно наділяючи їх новими, несподіваними змістами. У результаті такого ставлення до висловлювань і ритуалів радянської системи «нормальна людина» створює нові простори вільної дії, які офіційний дискурс системи не в змозі описати і яких система не очікує, оскільки вони не збігаються з її дискурсом, але й не перебувають в опозиції до нього» [15, с. 16]. Ці простори вільної дії виявлялися у різних контекстах – університетських коридорах і кухнях, квартирах друзів і лабораторіях, парках і кочегарках.

Переважна більшість молоді доби пізнього соціалізму, які висловлювали у той чи інший спосіб нонконформістські ідеї, не ідентифікували себе з дисидентами, не пов'язували себе з «антирадянщиною», тим більше не перебували у складі дисидентських організацій. Постійне виявлення і викриття груп, об'єднань та організацій здебільшого є вигаданим конструюванням дійсності з боку КДБ.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.963. – 408 арк.
2. Там само. – Спр.1171. – 356 арк.
3. Там само. – Спр.944. – 309 арк.
4. Там само. – Спр.1083. – 344 арк.
5. Там само. – Спр.1033. – 248 арк.
6. Там само. – Спр.1069. – 258 арк.

7. Інтерв'ю Василя Овсієнка з Миколою Суховецьким. 12.02.2011. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1204708627>

8. Інтерв'ю Миколи Михайловича Суховецького // *Одеська хвиля-4. Документи, твори, спогади в'язнів сумління / Упор. П. Отченашенко, О. Різників, Д. Шупта. – Одеса: Друк, 2009. – С.235–242. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1330356457>*

9. Інтерв'ю Юрія Каганова з Віктором Криливцем. 20.08.2017.

10. Інтерв'ю Юрія Каганова з Наталією Волковою. 05.08.2017.

11. Каганов Ю. О. Виховання «радянської людини» в Україні: КДБ проти школярів (1960–1970–ті рр.) / Ю. О. Каганов // *Схід. – 2017. – №4 (150). – С.57–63.*

12. Правда о штурме горотдела милиции // *Новый репортер. – 2003. – 18 апреля. – №16 (40).*

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.71. – Спр.209. – 108 арк.

14. Там само. – Спр.244. – 283 арк.

15. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение / Алексей Юрчак; предисл. А. Беляева; пер. с англ. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 604 с.

References

1. Galuzevyy derzhavnyy arhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. – F.16. – Op.1. – Spr.963. – 408 ark.

2. Tam samo. – Spr.1171. – 356 ark.

3. Tam samo. – Spr.944. – 309 ark.

4. Tam samo. – Spr.1083. – 344 ark.

5. Tam samo. – Spr.1033. – 248 ark.

6. Tam samo. – Spr.1069. – 258 ark.

7. Interv'ju Vasylja Ovsijenka z Mykoloju Suhovec'kym. 12.02.2011. – Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1204708627>

8. Interv'ju Mykoly Myhajlovycha Suhovec'kogo // *Odes'ka hvylya-4. Dokumenty, tvory, spogady v'jazniv sumlinnja / Upor. P. Otchenashenko, O. Riznykiv, D. Shupta. – Odessa: Druk, 2009. – S.235–242. – Rezhym dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1330356457>*

9. Interv'ju Jurija Kaganova z Viktorom Krylyvcem. 20.08.2017.

10. Interv'ju Jurija Kaganova z Natalijeju Volkovoju. 05.08.2017.

11. Kaganov Ju. O. Vyhovannja «radjans'koi' ljudyny» v Ukraini: KDB proty shkoljariv (1960–1970–ti rr.) / Ju. O. Kaganov // *Shid. – 2017. – №4 (150). – S.57–63.*

12. Pravda o shturne gorotdela milicii // *Novyj reporter. – 2003. – 18 aprelja. – №16 (40).*

13. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrainy. – F.1. – Op.71. – Spr.209. – 108 ark.

14. Tam samo. – Spr.244. – 283 ark.

15. Jurchak A. Jeto bylo navsegda, poka ne konchilos'. Poslednee sovetskoe pokolenie / Aleksej Jurchak; predisl. A. Beljaeva; per. s angl. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2014. – 604 s.

Kahanov Yu. O., PhD, Associate Professor, Zaporizhzhia National University (Ukraine, Zaporizhzhia), znuhist@gmail.com

Dissent of youth in the UkrSSR of the 1950–1970's as a challenge for «ideological unity» of the soviet society

In the article the manifestations of nonconformism in the environment of student's youth and pupils of vocational institutions in the Soviet Ukraine in the 50–70ies of the XXth century are analyzed. To the scientific circulation special messages and reports of KGB to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, materials of control and observation affairs in operational activity of managements of KGB in the area of the youth and intellectuals are involved. The attention is focused on the utopianism of projects designing of «the new Soviet person» and «moral and political unity» of the Soviet society. On the concrete facts the binary approach to the analysis of the Soviet society «loyalty of the power – dissent» is disproved. Dissent of youth is defined in the wide range and gradation of manifestations – from the wrong tastes, views and separate statements to the creation of the organizations and associations of anti-Soviet direction.

Keywords: dissent, youth, students, KGB, ideology.

* * *

УДК 94:792(430+477)«1945/...»

Подобєд О. А.,

кандидат історичних наук, доцент, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), o.a.podobyed@npu.edu.ua

Українські театр і балет у повоєнній Західній Німеччині

Українське театральне життя повоєнної Західної Німеччини було представлено роботою аматорських, напівопрофесійних і професійних театрів. Серед професійних театрів слід виділити діяльність Ансамблю українських акторів під мистецьким керівництвом Володимира Блавацького і Театральну студію Йосипа Гірянґа. Американська, англійська та французька окупаційні влади Німеччини не чинили тиск на вибір репертуару театрів. Тож його становили українська та зарубіжна класика, твори, на які у радянській Україні було накладене табу (зокрема п'єси за творами М. Куліша та М. Хвильового), а також ревію на злобу дня. Артисти балету у Західній Німеччині змогли реалізувати себе в основному у педагогічній діяльності, навчаючи маленьких ДіПі хореографії. Найвідомішими артистами балету, балетмейстерами були М. Березовська, В. та А. Заварихини, В. Перезславець.

Ключові слова: переміщені українці, Західна Німеччина, театр, балетна школа, Володимир Блавацький, Посип Гірянґ, Василь Заварихин, Валентина Перезславець.

Західна Німеччина у повоєнні роки стала другою домівкою для багатьох акторів, режисерів і сценографів, а також артистів балету і балетмейстерів. Більшість із них, за винятком деяких добровільних репатріантів [39, арк. 41], залишилися в еміграції й взяли активну участь в організації українського театального життя. Незабаром постали театри – професійні, напівопрофесійні й аматорські, а також розпочали роботу балетні школи. Вони стали невід'ємною частиною культурного життя українців. Певні аспекти їхньої діяльності були проаналізовані переважно діаспорними дослідниками (Ю. Блакитний, Ю. Дивнич, М. Пастернакова, В. Ревуцький, В. Хмурий, Ю. Шерех та ін.), а також сучасним театрознавцем В. Гайдабурою. Проте розвиток українських театру і балету у повоєнній Західній Німеччині ще потребує комплексного дослідження. Тож автор ставить за мету проаналізувати діяльність українських театрів і балетних шкіл у Західній Німеччині по завершенні Другої світової війни. Джерельну основу дослідження становлять матеріали архівів і преси, листування і спогади учасників подій, а також візуальні джерела.

Керівники професійних театрів несли відповідальність за кожен п'єсу, за професійний ріст своїх співробітників і за розвиток мистецького смаку глядача. Найкраще із поставленими цілями у повоєнній Західній Німеччині справлялися Ансамбль українських акторів під мистецьким керівництвом Володимира Блавацького (справжнє прізвище Трач; в еміграції в офіційних документах – Трач–Блавацький [21, арк. 1]) і Театральна студія Йосипа Гірянґа. Крім того, відомими були театри «Розвага» у Новому Ульмі, «Ля Гард» в Ашафенбурзі, театр Омеляна Урбанського у Карлсфельді, Український театр ім. Котляревського у Швайнфурті–Ашафенбурзі, музично–драматичний театр «Ренесанс» у Богторні та Рейне [4, с. 25, 251].

Завдання українського театру епохи ДіПі чітко визначив небіж Лесі Українки Ю. Косач. На думку драматурга, театр має виконувати два завдання: бути політичною зброєю і виразником нових мистецьких ідей. Він виступав за створення театру, що «не боїться